অধ্যায় ১২ ঃ হোমেন বৰগোহাঞি ঃ *মৎস্যগন্ধা*-২

অধ্যায় গাঁথনি

১২.১ উদ্দেশ্য
১২.২ পৰিচয়
১২.৩ *মৎস্যগন্ধা*
১২.৩.১ উপন্যাসখনৰ সাধাৰণ আলোচনা
১২.৩.২ উপন্যাসখনৰ কাহিনীভাগ
১২.৩.৩ উপন্যাসখনৰ চৰিত্ৰ চিত্ৰণ
১২.৩.৪ উপন্যাসখনৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ
১২.৪ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
১২.৫ অধিক জানিবলৈ
১২.৬ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান (কেৱল ৰূপৰেখা)
১২.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১২.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- হোমেন বৰগোহাঞিৰ এক বিশিষ্ট উপন্যাস নিৰ্মিতি *মৎস্যগন্ধা*ৰ বিষয়বস্তু সম্পৰ্কে ধাৰণা লাভ কৰিব
- *মৎস্যগন্ধা* উপন্যাসখনৰ কাহিনী সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব
- *মৎস্যগন্ধা* উপন্যাসৰ চৰিত্ৰসমূহ বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব
- প্ৰান্ত্য সমাজৰ প্ৰতিনিধিত্বমূলক চৰিত্ৰ মেনকাৰ মাজেদি প্ৰান্ত্য সমাজৰ অবদমিত ক্ষোভ, হতাশাৰ প্ৰকাশ কি দৰে ঘটিছে তাৰ আলোচনা কৰিব পাৰিব
- সামাজিক অসমতা, অন্যায়-অবিচাৰৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

১২.২ পৰিচয়

স্নাতকোত্তৰ অসমীয়া দ্বিতীয় ষাণ্মাসিকৰ অন্তৰ্গত তৃতীয় পাঠ্যবিষয় 'অসমীয়া উপন্যাস'ৰ দ্বাদশ অধ্যায়। ইয়াৰ পূৰ্বৰ অধ্যায় 'হোমেন বৰগোহাঞি ঃ *মৎস্যগন্ধা*-১'ত ঔপন্যাসিক হোমেন বৰগোহাঞিৰ জীৱন, কৃতি আৰু তেওঁৰ উপন্যাস কৃতিৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ আলোচনা কৰা হ'ল। দ্বাদশ অধ্যায় 'হোমেন বৰগোহাঞি ঃ *মৎস্যগন্ধা*-২'ত বৰগোহাঞিৰ এখন বহু আলোচিত উপন্যাস *মৎস্যগন্ধা*ৰ আলোচনা আগবঢ়োৱা হৈছে। আহকচোন, আমি এতিয়া অধ্যায়টোৰ মূল আলোচনা-ভাগলৈ আগবাঢ়োঁ।

১২.৩ *মৎস্যগন্ধা*

১২.৩.১ উপন্যাসখনৰ সাধাৰণ আলোচনা

সমাজ জীৱনৰ সকলো দিশৰ প্ৰতি অহৰহ দৃষ্টি ৰাখি সমাজৰ ভাল-বেয়া সকলো দিশ সাঙুৰি কলাত্মক বোলেৰে মনোগ্ৰাহী উপন্যাস কৃতিৰ সৃষ্টিত হোমেন বৰগোহাঞিৰ দৰে কৃতিত্বৰ পৰিচয় দিয়া অসমীয়া ঔপন্যাসিকৰ সংখ্যা তাকৰ। বিশেষকৈ সমাজখনৰ পৰা বিচ্ছিন্নপ্ৰায় হৈ থকা প্ৰান্ত্য জন সমুদায়ৰ সুখ-দুখ, হৰ্ষ-বিষাদ, আশা-হতাশাৰ ছবি যি হৃদয়গ্ৰাসী ভাষা আৰু সজীৱ ভাবেৰে বিবৃত হৈছে, সিয়ে কথাশিল্পী হোমেন বৰগোহাঞিৰ শক্তিশালী কাপৰ পৰিচয় প্ৰদান কৰে।

মৎস্যগন্ধা উপন্যাসৰ কেন্দ্ৰীয় চৰিত্ৰ মেনকা মাছমৰীয়া সম্প্ৰদায়ৰ মুখৰা নাৰী। ভাগ্যৰ পাকচক্ৰত মেনকাহঁতৰ নদন-বদন ঘৰখন জহি-খহি নিঃশেষ হৈ গৈছিল। গিৰীয়েক পূৰ্ণ ঘোৰ কানীয়া হোৱাৰ লগতে সাংসাৰিক জ্ঞানশূন্য অকামিলা পুৰুষ আছিল। ল'ৰালিৰে পৰা মেনকাই দেখি আহিছিল কেনেকৈ সিহঁতৰ গাঁওখনৰ মানুহখিনিক ওচৰে-পাঁজৰে থকা 'উচ্চ জাত'ৰ মানুহে বাস কৰা গাঁও কেইখনলৈ গ'লে সিহঁতৰ গাঁৱৰ মানুহবোৰে কেনে অপমানসূচক ব্যৱহাৰ পায়। স্বয়ং তাই নিজেও তেনে হীন ব্যৱহাৰৰ দ্বাৰা আক্ৰান্ত। এটা অব্যক্ত ক্ষোভে তাইক অহৰহ পীড়িত ক�ৰিছিল। প্ৰথমে ৰোগমুক্তিৰ তাড়ণাত কানি পান কৰি এসময়ত ৰাগিয়াল কানি তাইৰো নিত্য লগৰী হৈছিল। সেইবুলি তাই তাইৰ গিৰীয়েকৰ নিচিনা অকামিলা নাছিল। যেতিয়া কোনোবা তথাকথিত উচ্চ জাতৰ মানুহে তাইহঁতক উদ্দেশ্য কৰি 'ডোম'শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰিছিল, তেতিয়াই তাইৰ মনত গুজৰি-গুমৰি থকা ক্ষোভ উদ্‌গীৰণ হৈছিল। তেতিয়া তাইৰ মুখেদি অগ্নি বৰ্ষণ হৈছিল।

তাইৰ গিৰীয়েকৰ অবিবেচনাপূৰ্ণ কাৰ্যৰ বাবে শহুৰেকৰ আৰ্থিক ক্ষতি হোৱাত শহুৰেকে তাইৰ গিৰীয়েকক বেলেগ কৰি দিলে।শহুৰেকে তেনেকৈ সিহঁতৰ পৰিয়ালটোক মূল ঘৰখনৰ পৰা বেলেগ কৰি দিয়াত মেনকাই তাইৰ জায়েক আপোন বায়েক বেউলাৰ প্ৰতি ক্ষোভিত হৈছিল। তাইৰ ধাৰণা হৈছিল যে বায়েকে ষড়যন্ত্ৰ কৰিহে তাই আৰু তাইৰ গিৰীয়েকক শহুৰেকৰ সম্পত্তিৰ ভাগ পোৱাৰ পৰা বঞ্চিত কৰিবলৈ চেষ্টা চলাইছিল। তেতিয়াৰ পৰা মেনকাৰ বাবে শহুৰেকৰ ঘৰখন চকুৰ কূটা দাঁতৰ শূল সদৃশ হৈছিল। পিছে এটা নাটকীয় পৰিস্থিতিয়ে মেনকাৰ মনলৈ অদ্ভুত পৰিৱৰ্তন আনিলে।

এদিন নিশা যেতিয়া মেনকাই তাইৰ একমাত্ৰ নন্দেক কমলাক আত্মহত্যা কৰিবলৈ আগবঢ়া প্ৰত্যক্ষ কৰিলে, তেতিয়া তাইৰ মনৰ মাজত বিচিত্ৰ ভাবনা কিছুমানে ঢৌ খেলি গ'ল। কমলাক ওচৰৰ আহোম গাঁৱৰ মণিৰাম নামৰ যুৱকে ছলনা কৰি তাইৰ সতীত্ব হৰণ কৰিছিল। তিনি মাহৰ গৰ্ভ লৈ কমলাই নিজৰ লগতে নিজৰ পৰিয়ালক সেই অপযশৰ পৰা মুক্ত কৰিবলৈ আত্মহত্যাৰ পথ বাচি ল'বলৈ উদ্যত হৈছিল। সৰু

বৌৱেক মেনকাই কমলাৰ পৰা সকলো কথা শুনি তাইক আশ্বাস প্রদান কৰি পৰম দৃঢ়তা আৰু আত্মবিশ্বাসেৰে ক'লে যে মেনকাই তাইৰ সন্তানটি নষ্ট হ'বলৈকো নিদিয়ে আৰু মণিৰামকো কমলাৰ জীৱনসঙ্গী কৰাব। সময়ত মেনকাই নিজৰ প্রতিশ্রুতি ৰক্ষা কৰি কমলাক উচিত ন্যায় প্রদান কৰাৰ লগতে আহোম গাঁৱৰ মণিৰামক মেনকাহঁতৰ 'জাতলৈ তুলি' ৰক্ষণশীল সমাজখন আৰু মেনকাহঁতৰ নিচিনা বৃত্তিজীৱী মানুহখিনিক লেইলেই-চেইচেই কৰা তথাকথিত উচ্চবর্ণৰ মানুহখিনিক উচিত প্রত্যুত্তৰ দিছিল।

সমাজত বাস কৰা প্রত্যেকজন ব্যক্তিৰে আত্মসন্মানেৰে জীয়াই থকাৰ অধিকাৰ আছে। পিছে বাস্তৱ ক্ষেত্রত তেনেকুৱা হোৱা দেখিবলৈ পোৱা নাযায়। সমাজৰ একাংশই যিয়ে নিজকে ধনী, মানী আৰু উচ্চ বংশজাত জ্ঞান কৰে, তেওঁলোকে সামাজিক মান, প্রতিষ্ঠা আৰু বংশত তেওঁলোকতকৈ 'নীচ জাত'ৰ বুলি জ্ঞান কৰাসকলক সন্মানৰ দৃষ্টিৰে নাচায়। তেনে অহঙ্কাৰী লোকে সেইচাম 'নীচ জাত'ৰ লোকক সন্মানৰ দৃষ্টিৰে চোৱাতো দূৰৰ কথা, আনকি তেনে লোকৰ আত্মসন্মানত আঘাত লগাকৈ কটু বাক্য প্রয়োগ কৰিবলৈকে ইতঃস্তত বোধ নকৰে। সৰুতে এবাৰ মাক মেমেৰিৰ লগত আহোম গাঁৱৰ মানুহ এঘৰৰ চোতালত ধান মেলি থোৱাত সেই মেলি থোৱা ধানত কণমানি মেনকাৰ শৰীৰৰ ছাঁটো পৰিলত গিৰীহঁতনীয়ে মেনকাৰ গালত কাণতলীয়া চৰ এটা বহুৱাই তাইৰ মাকক কটু কথা শুনোৱাৰ লগতে বিদ্রূপৰ সুৰত কাৰোবাক কৈছিল— "অ' পোণাৰাম, পোণাৰাম, ডোমৰ জীয়েকে আজি এপাচি উখুৱা ধান নষ্ট কৰিলে; তোৰ গাড়ী-টনা গৰুৰ দানা ওলাল।"

মেমেৰিহঁততকৈ নিজকে উচ্চ জাতৰ বুলি ভবা সেই আহোম সম্প্রদায়ৰ গিৰীহঁতনী গৰাকীয়ে নাৰী হৈয়ো অন্য এগৰাকী কাতৰ, দুর্দশাগ্রস্ত নাৰী অর্থাৎ মেমেৰিৰ দুখ বুজিবলৈ চেষ্টা নকৰিলে। আনকি তেওঁৰ মনত শ্রীহীন কণমানি মেনকাৰ প্রতিও মনত দয়া আৰু সহানুভূতি ভাব জাগ্রত নহ'ল। তাৰ পৰিৱর্তে ৰক্ষণশীল সংস্কাৰৰ বশৱর্তী হৈ তেওঁ নির্দোষী ছোৱালীজনীক গুৰুশাস্তি দিছে আৰু শুকাবলৈ মেলি দিয়া গোটেইখিনি উখুৱা ধান গৰুৰ দানা কৰিবলৈ দিবলৈও সঙ্কোচবোধ কৰা নাই। জাতিভেদ প্রথাৰ এই ছবিখন অতি মর্মস্পর্শী আৰু অমানৱীয়। লগতে আধুনিক সমাজ জীৱনৰ পৰিপন্থী।

তীব্র অবদমন আৰু শোষণে সমাজৰ একশ্রেণী মানুহক চিৰদিনলৈ নিস্তেজ আৰু অকামিলা কৰি ৰাখিব নোৱাৰে। এটা সময়ত অবদমন আৰু শোষণৰ বিৰুদ্ধে প্রতিবাদী কণ্ঠস্বৰ শুনিবলৈ পোৱা যাবই। তাত কোনেও বাধা দিব নোৱাৰে। *মৎস্যগন্ধা* উপন্যাসখনতো আমি তেনে এটা পৰিৱর্তনকামী চিন্তাৰ বাস্তৱ ৰূপায়ণ প্রত্যক্ষ কৰিবলৈ পাওঁ। উপন্যাসৰ কেন্দ্রীয় চৰিত্র মেনকাই পৃথিৱীখনক বুজি পাবৰে পৰা, চিনি পাবৰে পৰা "ডোম!" শব্দটো শুনি এই শব্দটোৰ আঁৰত থকা কুটিল বাস্তৱিকতা উপলব্ধি কৰিব পাৰিছিল। তাইৰ জীৱনৰ জমা-খৰচৰ বহীত লাভতকৈ লোকচান অধিক। তথাপিতো তাই তাইক লোকচান ভৰোৱাত যিখন ঘৰৰ হাত সেইখন ঘৰৰ ছোৱালী

কমলাৰ হৃৎ আত্মসন্মান যাতে ঘূৰি আহে তাৰ বাবে পণ লৈছিল। ম'হঘূলি গাঁৱৰ আহোম সম্প্রদায়ৰ ল'ৰা মণিৰামক ঘৰ-জোঁৱাই কৰি ডোম গাঁৱৰ দিগম্বৰৰ ঘৰলৈ অনাটোৱেই মেনকাই তাইৰ নিজ সম্প্রদায়ৰ হৃৎ মান-সন্মান আৰু আত্মবিশ্বাস প্রতিষ্ঠাৰ সংগ্রামত লাভ কৰা সফলতাৰ জ্বলন্ত দৃষ্টান্ত। এই কাৰ্যই সমাজ পৰিৱৰ্তনত মেনকাৰ দৃঢ় স্থিতিৰ ইঙ্গিত দিছে। প্রচলিত পৰম্পৰাৰ বিৰুদ্ধে বিদ্রোহৰ আগজাননী দিছে।

১২.৩.২ উপন্যাসখনৰ কাহিনীভাগ

দক্ষিণ পাৰৰ দুগৰাকী ব্যক্তিয়ে গন্তব্য স্থান লাহন গাঁৱলৈ বুলি আগবাঢ়িছে। যাত্রা পথত তেওঁলোকে মাছ মাৰি জীৱন-নির্বাহ কৰা বৃত্তিজীৱীসকলৰ গাঁওখন পাৰ হ'বলগীয়া হৈছিল। তেওঁলোকে পো�ৰা মাছৰ গোন্ধ পোৱাৰ পিছতহে তেওঁলোকে কোন স্থানত উপস্থিত হৈছিল তাৰ আভাস পালে। তেওঁলোকৰ মাজৰ এজনে অত্যুৎসাহী হৈ ক'বলৈ আৰম্ভ কৰিলে যে তেওঁ এইটো প্রমাণ কৰি দেখুৱাব পাৰিব যে তেওঁলোকে সেই সময়ছোৱাত 'ডোম' গাঁৱৰ মাজত আছে। যি মাত্রকে তেওঁৰ মুখেদি 'ডোম' শব্দটো উচ্চাৰিত হ'ল, ঠিক সেই সময়তে অন্ধকাৰৰ মাজৰ পৰা ভগা কাঁহৰ শব্দৰ নিচিনা এটা বিকট চিৎকাৰে দুয়োজন মানুহকে এনেকৈ উচপ্ খুৱাই দিলে যে খন্তেকৰ কাৰণে দুয়োৰে উশাহ বন্ধ হৈ গ'ল। সেই মাতটোৰে চিঞৰি চিঞৰি ক'বলৈ ধৰিলে, "ঐ খেকাৰ-খোৱা, ঐ মুখত পোক লগা, ...কাক 'ডোম ডোম' বুলিছ? ফটা মেখেলাৰে কোবাই নাক-মুখ একাকাৰ কৰি দিম, বুঢ়ীমাৰক চিনি পোৱা নাই?" সেই 'বিষ মিহলি' বাক্যবাণ শুনি বাটৰুৱা দুজনে যিমান পাৰে সিমান সোনকালে সেই স্থান ত্যাগ কৰাই শ্রেয় বুলি বিবেচনা কৰিলে।

এইদৰে কাহিনীৰ আৰম্ভণিতে অশ্রাব্য গালি-গালাজেৰে কাহিনীৰ কেন্দ্রীয় চৰিত্র মেনকাৰ প্রৱেশ ঘটিছে।তাইৰ অশ্রাব্য কথাখিনিৰ পৰা এইটো ধাৰণা কৰিব পাৰি যে মেনকা এজনী মুখৰা, গুৰু-গোসাঁই নমনা, কঠোৰা অথচ দৃঢ়চেতা নাৰী। তাৰ পৰৱর্তী পৃষ্ঠাসমূহত মেনকাৰ চৰিত্রটো যি দৰে ফুটি উঠিছে তাৰ পৰা তাইৰ জীৱনৰ উত্থান-পতনৰ কাহিনী বোধগম্য হয়। প্রথম অৱস্থাত কর্মী পুৰুষ দুর্যোধন আৰু তেওঁৰ পত্নী মেমেৰি তেওঁলোকৰ দুটি পুত্র আৰু দুগৰাকী কন্যা সন্তানসহ সুখে-সন্তোষে গৰৈমাৰী গাঁৱত বাস কৰিছিল। তেওঁ পৰিশ্রমী আছিল গুণে মাছ ধৰাৰ লগতে চাপৰিৰ অটব্য হাবিত মাটি ভাঙি শস্যৰ খেতি কৰি স্বচ্ছল স্থিতি লাভ কৰিছিল। পিছে এবাৰ ***হাইজা*** মহামাৰীয়ে দেখা দিয়াত দুর্যোধনৰ নদন-বদন ঘৰখন ভাঙি ঠান-বান হ'ল। দুর্যোধন আৰু দুই পুত্র হাইজাত ঢুকাল। বিধৰা মেমেৰিয়ে বহু কষ্টেৰে দুই কন্যা বেউলা আৰু মেনকাক ডাঙৰ-দীঘল কৰিছিল। পেটৰ অসুখত ভোগা মেমেৰিয়ে গাঁৱৰে গগনৰ পৰা কানি অকণ খাই অসুখৰ পৰা পৰিত্রাণ পাইছিল। আগলৈ মেনকায়ো মাকৰ নিচিনাকৈ কানি খাই যদিও এটা সময়ত কানি পান কৰাটো মেনকাৰ নিচাত পৰিণত হৈছিল।

হাইজা ঃ কলেৰা।

নিজৰ ৰূপৰ গুণত উভয় বেউলা আৰু মেনকা কৈৰ্ত গাঁৱৰ আটাইতকৈ ধনী ব্যক্তি দিগম্বৰৰ দুই পুত্ৰ জয়হৰি আৰু পূৰ্ণৰ লগত হৈছিল। পিতাক দিগম্বৰৰ দৰে জয়হৰিও কৰ্মী আৰু ধীৰ-স্থিৰ স্বভাৱৰ আছিল। আনহাতে, পূৰ্ণ জয়হৰিৰ বিপৰীত স্বভাৱৰ আছিল। দিগম্বৰৰ এগৰাকী মাথোন কন্যা কমলা। কমলা ৰূপহী ছোৱালী হোৱাৰ লগতে বিদ্যা লাভৰ প্ৰতিও আগৰণুৱা আছিল। পিছে নিজৰ ৰূপ সম্পৰ্কে থকা গৰ্ববোধৰ বাবে কমলাই তাইৰ লগ-সমনীয়াবোৰৰ লগত সহজভাৱে মিলি যাব পৰা নাছিল।

এবাৰ কুঁহিয়াৰতলী ৰখীয়াৰ ভাৰ পূৰ্ণৰ ওপৰত পৰিছিল যদিও পূৰ্ণই সেই দায়িত্ব অৱহেলা কৰিলে। ফলত ভালুকে কুঁহিয়াৰ খাই তহিলং কৰিলে। এই দুৰ্ভাগ্যজনক ঘটনাৰ পিছত দূৰদৰ্শী পিতৃ দিগম্বৰে পূৰ্ণৰ মতি-গতি ভাললৈ আহে বুলি পূৰ্ণ আৰু মেনকাক বেলেগ কৰি থাকিবলৈ দিলে। মেনকাই চিন্তা কৰি পালে যে বায়েক বেউলাই তাইৰ প্ৰতি ঈৰ্ষাবশতঃ শহুৰেকক সেইদৰে সিহঁতহালক বেলেগ কৰি দিবলৈ বুদ্ধি দিছে। গিৰীয়েক পূৰ্ণৰ এলেহুৱা স্বভাৱ আৰু সংসাৰৰ প্ৰতি বিৰাগ ভাবৰ সলনি নহ'ল। মেনকাৰ ঘৰখন অভাৱ-অনাটনে ঘেৰি পেলালে। দিনে দিনে তাইৰ মন অধিক কঠুৱা হৈ পৰিল।

এবাৰ নিশা কানি খাবলৈ নাপায় অতিষ্ঠ হৈ পাইচাৰি কৰি থাকোঁতে সিহঁতক 'ডোম' উদ্দেশ্য কৰি কোৱা কথাষাৰ শুনাৰ পিছত তাইৰ ভিতৰত যেন আগ্নেয়গিৰিৰ উদ্গীৰণহে ঘটিল। সেই নিশাই অতি নাটকীয়ভাৱে তাইহঁতৰ ঘৰৰ ওচৰৰ গছ এজোপাত ছিপজৰী লৈ আত্মহত্যা কৰিবলৈ উদ্যত হোৱা নন্দেক কমলাক দেখা পাই সাংসাৰিক চিন্তাত অতিশয় অভিজ্ঞ মেনকাৰ বাবে বুজাত অসুবিধা নহ'ল কমলাইনো কিয় নিজৰ জীৱন ধ্বংস কৰিবলৈ উদ্যত হৈছিল। মেনকাই গম পালে যে কমলাৰ সেই অৱস্থাৰ বাবে দায়ী ম'হঘূলি গাঁৱৰ মণিৰাম, যি তেওঁলোকৰ জাতিৰ ল'ৰা নহয়। এনে স্থলত তিনি মাহৰ গৰ্ভৱতী কমলাই বৌৱেক মেনকাৰ পৰা গৰ্ভনাশৰ উপায় বিচৰাৰ বাদে আন গতি নাছিল। তাই তাকে কৰিব খুজিছিল যদিও মেনকা সন্মত নহ'ল। তেতিয়া মেনকাৰ মনত কিছুমান নতুন চিন্তাই বাহ লৈছিল। তাই কমলাক সাৱধানে থাকিবলৈ দি মণিৰামক লগ ধৰিবলৈ গ'ল। মেনকাই মণিৰামক লগ ধৰি পোনপটীয়াভাৱে কথা কেইষাৰ কৈ মণিৰামৰ গতি-প্ৰকৃতি লক্ষ্য কৰিবলৈ ধৰিলে— "মাৰ-পিতাৰ আৰু বাসুদেউ থানৰ নামত খোৱা শপত ৰক্ষা কৰি তুমি কেতিয়া তাইক নিজৰ কৰি চপাই লোৱা সেইটো কথাকে মই তোমাৰলগত পাতিব খোজোঁ। ভাবিছিলোঁ, প্ৰথমে তোমাৰ লগত কথাটো অকলে পাতি ল'ম। পিছে তুমি যেতিয়া নিজেই ইচ্ছা কৰিছা, তোমাৰ মাৰ-পিতাৰৰ সাক্ষাতত পাতিলে আৰু বেছি ভালহে হ'ব। আচলতে কথা পাতিব লগা বিশেষ একো নাই। কেৱল দিন-বাৰটো ঠিক কৰিব লাগে। কথাটো কিন্তু লৰালৰি কৰিব লাগে দেই। ক'লোঁৱেই নহয়, কমলাৰ গাত ইতিমধ্যেই তিনি মাহৰ লেঠা।"

এফালে জাত্যাভিমান আৰু আনফালে সামাজিক সংস্কাৰ— মণিৰামৰ মনত দ্বন্দ্বাত্মক স্থিতিয়ে গা কৰি উঠিছিল। কিন্তু মেনকাৰ কথাত ইমান সহজে সৈমান হোৱা

ব্যক্তিও মণিৰাম নাছিল। তেতিয়া মেনকাই মণিৰামক চৰম কথাষাৰ শুনালে। মেনকাৰ মাতৃ মেমেৰিয়ে জীৱনত যি কেইগৰাকী অবিবাহিতা যুৱতীৰ গোপনে স্পষ্টভাৱে গৰ্ভ নাশ কৰিছিল তাৰ ভিতৰত মণিৰামৰ মাকো এগৰাকী আছিল। এই কথাষাৰ শুনাৰ পিছত মণিৰামৰ মনত কেনে প্রতিক্রিয়া হৈছিল তাৰ বিশেষ লেখ ঔপন্যাসিকে দিয়া নাই যদিও উপন্যাসৰ ক্ষেত্রত মণিৰাম গগৈয়ে দিগম্বৰৰ ঘৰলৈ ঘৰ-জোঁৱাই হ'বলৈ আহিল।

অৱশ্যে ঔপন্যাসিকে মণিৰাম গগৈক কৈৱর্ত গাঁৱৰ দিগম্বৰৰ জীয়েক কমলাক বিয়া কৰাই দিগম্বৰৰ ঘৰ-জোঁৱাই পাতিয়েই কাহিনীটোৰ উপসংহাৰ ঘটোৱা নাই। তাৰ পৰিৱর্তে কাহিনীভাগ আৰু কিছুদূৰ আগবাঢ়ি গৈছে। মণিৰাম দিগম্বৰৰ ঘৰ-জোঁৱাই চপাৰ দিনাই কৈৱর্ত গাঁৱলৈ তেওঁলোকৰ গোসাঁইৰ আগমন ঘটিছিল। তাকে দেখি দুগৰাকী বাটৰুৱাই নিজৰ অনুসন্ধিৎসা প্রকাশ কৰাত অন্য এগৰাকী স্থানীয় ব্যক্তিয়ে তেওঁলোকৰ অনুসন্ধিৎসা উপশম কৰিবলৈ ক'লে যে ডোমৰ গোসাঁয়ে মণিৰামক 'ডোমৰ জাতত তুলি'বলৈকে কৈৱর্ত গাঁৱলৈ আহিছে। তাতে বাটৰুৱা কেইগৰাকীৰ এজনে তীব্র অসন্তুষ্টিৰে ভাব ব্যক্ত কৰি কৈছিল— "আপুনি ভাল মানুহ হেৰি! কি ক'লে? জাতত তুলিব? হেৰি, জাতত তুলিব নে ডোমৰ জাতলৈ নমাব?"

মধু পাচনি নামৰ সেই ব্যক্তিজনে তেওঁৰ প্রশ্নটোৰ উত্তৰ লগে লগে পালে। মেনকাহঁতৰ ঘৰৰ চোতালৰ অন্ধকাৰখিনিত ৰৈ মেনকাই ৰাও ৰাওকৈ চিঞৰি ক'বলৈ ধৰিলে— "ঐ মুখত পোক-লগা, ঐ খোকাৰ-খোৱা, ঐ মেখেলা-তলীয়া, কাক 'ডোম, ডোম' কৰিছ? থিয়ৈ নাঙঠ কৰি মেখেলাৰে কোবাম, চিনি পোৱা নাই। জাতলৈ নমোৱা নাই, আজি তহঁতৰ এটাক জাতলৈ তুলিলোঁ। ভয় নকৰিবি, তহঁতৰো আৰু বেছি দিন নাই। এটা এটাকৈ তহঁত গোটেইবোৰকে জাতত নোতোলালৈকে মোৰ শান্তি নাই...।"

এইখিনিতে *মৎস্যগন্ধা* উপন্যাসৰ কাহিনী ভাগৰ পৰিসমাপ্তি ঘটিছে।

১২.৩.৩ উপন্যাসখনৰ চৰিত্র চিত্রণ

কথাশিল্পী হিচাপে হোমেন বৰগোহাঞিয়ে যি কেইখন উপন্যাস সৃষ্টি পাঠক সমাজলৈ আগবঢ়াইছে তাৰ প্রত্যেকখনতে বঞ্চিত, অৱহেলিত আত্মাৰ হা-হুমুনিয়াহ আছে। গ্রাম্যাঞ্চল আৰু নগৰাঞ্চল— সকলো অঞ্চলতে বাস কৰা মানুহৰ কিছুমান ব্যক্তিগত অভাৱ-অভিযোগ আছে। সেই অভাৱ-অভিযোগবোৰৰ ভিতৰত কিছুমান মানসিক অভাৱ কেতিয়াও পূৰ নোহোৱাকৈ ৰৈ যায়। কিন্তু বাস্তৱৰ কঠোৰ স্থিতিৰ লগত নিজকে খাপ খুৱাই ল'বলৈ যাওঁতে মানুহৰ কিছুমান অপূর্ণ আশা-আকাংক্ষা অবদমিত হৈ ৰৈ যায়। *মৎস্যগন্ধা* উপন্যাসৰ কেতবোৰ চৰিত্রৰ ক্ষেত্রতো তেনে লক্ষণ ফুটি নুঠাকৈ থকা নাই।

মেনকা ঃ *মৎস্যগন্ধা* উপন্যাসৰ মুখ্য নাৰী চৰিত্র হৈছে মেনকা। এক কথাত ক'বলৈ গ'লে মেনকা *মৎস্যগন্ধাৰ* কেন্দ্রীয় চৰিত্র। তাই 'প্রান্ত্য সমাজ'খনৰ এনে এক

প্রতিনিধিত্বমূলক চৰিত্র যাক প্রতিকূল সময়েও বিধ্বস্ত কৰিব পৰা নাই। এখন ৰক্ষণশীল তথাকথিত উচ্চ সমাজৰ প্রান্তত অৱস্থান কৰা মেনকাহঁতৰ নিচিনাবোৰে অহৰহ সেই জাত্যাভিমান যুক্ত তথাকথিত সভ্য সমাজৰ লোকসকলৰ ব্যঙ্গ-বিদ্রূপৰ চিকাৰ হয়। সোণৰ চামুচ মুখত লৈ জন্ম লাভ নকৰিলেও এখন অভাৱশূন্য স্বচ্ছল ঘৰতে বেউলা আৰু ভনীয়েক মেনকাৰ জন্ম হৈছিল। বায়েক বেউলাৰ তুলনাত ভনীয়েক মেনকা অধিক প্রাণোচ্ছল আছিল। জীৱনৰ ৰূপ-ৰস পান কৰাৰ প্রতি তাইৰ তৃষ্ণা আছিল অপৰিসীম। কিন্তু হাইজাত দেউতাক আৰু ককায়েক দুটিৰ মৃত্যুৱে মেনকাহঁতৰ জীৱনলৈ অমানিশা নমাই আনিলে। অভাৱ-অনাতনৰ মাজেদি মেনকাহঁতৰ দিনবোৰ পাৰ হৈ গৈছিল যদিও তাই সপোন দেখিবলৈ পাহৰি যোৱা নাছিল। ল'ৰালিৰ সেই মেনকাজনী ঔপন্যাসিকৰ দৃষ্টিত এইদৰে ধৰা দিছে— "বহু যুগৰ আগতে তাই এজনী সৰু ছোৱালী আছিল। কোনোদিনে তাই পেটভৰাই খাবলৈ পোৱা নাছিল। কিন্তু সেই উপবাসী হৈ থাকিলেও তাইৰ হৃদয় পৰিপূর্ণ হৈ আছিল নিত্য-নতুন স্বপ্নেৰে। তৰা-ফুল বছা আকাশে, কুলু-কুলুকৈ বৈ থকা নৈয়ে, গছৰ পাতত সুহুৰি বজোৱা বতাহে আৰু বহু দূৰৰ পৰা উটি অহা গৰখীয়াৰ পেঁপাৰ মাতে তাইৰ হৃদয়ত প্রতিদিনে একোটা ন ন সপোনৰ জন্ম দিছিল। তাই জীৱনৰ পৰা কিবা বিচাৰিছিল। ঠিক কি বিচাৰিছিল সেই কথা স্পষ্টভাৱে তাই কোনোদিনে জনা নাছিল। কিন্তু কিবা এটা খুব সুন্দৰ-মধুৰ-মনোহৰ তাই বিচাৰিছিল, আৰু তাইৰ মনত নিশ্চিত বিশ্বাস হৈছিল যে কিবা এটা অলৌকিক উপায়েৰে হ'লেও তাই বিচৰা বস্তুটো নিশ্চয় পাবই পাব।... ...তাইৰ অশ্রুপূর্ণ দৃষ্টিৰ সন্মুখত কিছু সময়ৰ কাৰণে তৰাভৰা আকাশখন অদৃশ্য হৈ গ'ল; কিন্তু তাইৰ মনৰ মাজত জাগি উঠিল অন্য এখন আকাশ। তাইৰ শৈশৱৰ আকাশ— যিখন আকাশৰ তলত বহি তাই এদিন প্রার্থনা কৰিছিল— 'জোনবাই এ, তৰা এটি দিয়া'।"

ঔপন্যাসিকৰ কাপত ধৰা দিয়া মেনকাৰএই ৰূপ পিছে উপন্যাসখনৰ কোনো পৃষ্ঠাতে পাবলৈ নাই। পৰিৱেশ-পৰিস্থিতিয়ে তাইৰ জীৱনটো কঠুৱা কৰি তুলিছিল। এজনী ৰূপহী গাভৰু হিচাপে তাইৰ যি আশা-আকাংক্ষা আছিল সেয়া তাইৰ অকর্মণ্য স্বামী পূর্ণই পূৰণ কৰিব পৰা নাছিল। পূর্ণই মেনকাৰ দৈহিক ৰূপত আকৃষ্ট হৈ তাইক নিজৰ কৰি ল'বলৈ চেষ্টা কৰিছিল। মাক মেমেৰিয়েও ধনীৰ ল'ৰা পূর্ণই সৰু জীয়েক মেনকাক সুখত ৰাখিব বুলিয়েই পূর্ণক আঁসৈ দিছিল। কিন্তু হিতে বিপৰীত হোৱাত মেনকা মানসিকভাৱে হতাশা হৈছিল।আনহাতে,বায়েক বেউলা আৰু কর্মঠ ভিনীহিয়েক জয়হৰিৰ সুখৰ সংসাৰ দেখি স্বাভাৱিকতে মেনকা ঈর্ষান্বিত হৈছিল। যেতিয়া শহুৰেক দিগম্বৰে তাইৰ গিৰীয়েকক বেলেগ কৰি দিয়ে তেতিয়া তাইৰ সেই ঈর্ষা ঘনীভূত হয়। তাই আগতকৈ অধিক আক্রোশী হৈ পৰে।

দৰাচলতে মেনকাই গোটেই সমাজখনৰ প্রতি আক্রোশ ভাব পোষণ কৰিছিল। নুবুজা দিনৰ পৰাই 'ডোম' বিশেষণটোৱে তাইৰ অন্তৰত শূলে বিন্ধাই দি বিন্ধিছিল।

তেনেতে নন্দেক কমলাক ভোগ কৰি গৰ্ভৱতী কৰি স্বজাতিৰ ধুনীয়া গাভৰু থুৰিমলাক বিয়া কৰাই দাম্পত্য জীৱনৰ মধুৰ স্বপ্নত বিভোৰ মণিৰাম গগৈক তাই অতি সহজতে এৰি নিদিলে। সিহঁতক নীচ বুলি ঘৃণা কৰা সেই আহোম গাঁৱত তাই সৰুতে পোৱা অপমান পাহৰি যোৱা নাছিল। গতিকে শত্ৰুক হাততে পাই এৰি দিয়া ভকত মেনকা মুঠেও নাছিল। তাই এই ক্ষেত্ৰত মণিৰামক সেও মনোৱাই নহয়, তাক কমলাক বিয়া কৰাই পত্নীৰ মর্যাদা দি দিগম্বৰৰ ঘৰত ঘৰ-জোঁৱাই চাপিবলৈ বাধ্য কৰাইছিল।

উপন্যাসখনৰ কাহিনীভাগ এফালৰ পৰা পঢ়ি গ'লে ধাৰণা হ'ব যে মেনকাই কুটিলভাৱে মণিৰামক জব্দ কৰিছিল। তাই একপ্ৰকাৰে মণিৰামক ষড়যন্ত্ৰমূলকভাৱে জব্দ কৰিছিল। তাইৰ মাক মেমেৰিৰ পৰা মাকে যি তিনি গৰাকী গাভৰুৰ গর্ভ নাশ কৰি গাভৰু কেইগৰাকীৰ লগতে তেওঁলোকৰ পিতৃ-মাতৃৰ সামাজিক মান-সন্মান ৰক্ষা কৰিছিল, সেই তিনিগৰাকী গাভৰুৰ ভিতৰত মণিৰামৰ মাকো আছিল। গতিকে পিতৃ-মাতৃৰ সন্মান ৰক্ষাৰ বাবেই হওক বা নিজৰ অবৈধ সম্পর্কৰ কথা সমাজত জনা-জনি হোৱাৰ ভয়তেই হওক মণিৰামে দিগম্বৰৰ ঘৰত ঘৰ-জোঁৱাই চাপিছিল বাধ্য হৈছিল।

ঔপন্যাসিক হোমেন বৰগোহাঞিয়ে তেওঁৰ উপন্যাসৰাজিৰ মাধ্যমেদি যি কেইটা অবিস্মৰণীয় নাৰী চৰিত্ৰ সৃষ্টি কৰিলে তাৰ ভিতৰত *মৎস্যগন্ধাৰ* মেনকাৰ নামো ল'ব লাগিব। প্ৰান্ত্য সমাজৰ এটা শক্তিশালী প্ৰতিনিধিত্বমূলক চৰিত্ৰ হিচাপেই নহয়, পুৰুষৰ চিৰকলীয়া শোষণৰ বিৰুদ্ধে প্ৰবল প্ৰত্যাহ্বান জনোৱা নাৰী কণ্ঠ ৰূপেও মেনকা বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। জীৱনত মিঠাতকৈ তিতাৰ সোৱাদ বেছিকৈ পোৱা মেনকাৰ মানসিকতাৰ গঢ়ো পৰিৱর্তিত পৰিস্থিতিয়ে নির্দ্ধাৰণ কৰিছিল। তাই নন্দেক কমলাৰ দুখত দুখী হৈ অথবা শহুৰেকৰ ঘৰখনৰ লগত পুনৰ মধুৰ সম্পর্ক এটা গঢ়ি তোলাৰ মানসেৰে কমলাক সহায় কৰিবলৈ আগবাঢ়ি যোৱা নাছিল। তাৰ সলনি মেনকাই অন্য এটা উদ্দেশ্যহে মনতে পুহি ৰাখিছিল। সেয়া হৈছে সমাজৰ তথাকথিত উচ্চ জাতৰ মানুহে তাই আৰু তাইৰ মাকক কৰা চৰম অপমানৰ পোতক তোলা। যিখন গাঁৱৰ মানুহ এঘৰত বিনা অপৰাধত তাই কাণতলীয়া চৰ খাবলগীয়া হৈছিল আৰু তাইৰ অসহায় মাতৃৰ সন্মুখত তাইক 'ডোমৰ জীয়েক' বুলি উভয়ে তাইক আৰু তাইৰ মাকক তথাকথিত উচ্চ জাতৰ গৃহিণী গৰাকীয়ে অপমানিত কৰিছিল, সেই একেখন ম'হঘূলি গাঁৱৰে মণিৰাম গগৈয়ে তাইৰ নন্দেক কমলাৰ সতীত্ব হৰণ কৰি তাইক গর্ভৱতী কৰি নিজ জাতিৰ ছোৱালী বিয়া কৰাবলৈ প্ৰস্তুত হৈছিল, তেনে কামুক, স্বার্থপৰ আৰু শোষক মনোবৃত্তিৰ উচ্চ জাতৰ পুৰুষক উচিত শিক্ষা দি কমলাক সি কৰা অনিষ্টৰ বাবে যথাযোগ্য শাস্তি বিহাই যেন মেনকাৰ লক্ষ্য হৈছিল।

উপন্যাসখন পঢ়িলে পঢ়ুৱৈ শিক্ষার্থীয়ে বুজি পাব কেনেকৈ মেনকাই পৰম ধৈর্য আৰু উপস্থিত বুদ্ধি খটাই এখোপ দুখোপকৈ নিজৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধিৰ পথত আগবাঢ়িছিল আৰু জাত্যাভিমানী মণিৰামক উচিত শিক্ষা দিছিল তাৰ আভাস পাব। প্ৰান্ত্য সমাজখনৰ

কথা দৃষ্টিত ৰাখি যদি বিচাৰ কৰা যায়, তেতিয়াহ'লে এইটো উপলব্ধি কৰিব পৰা যাব যে মেনকাৰ সেই কুটিল অথচ সুপৰিকল্পিত প্রতিশোধ পূৰণৰ ঘটনাই প্রতীকাত্মকভাৱে 'সময়' পৰিৱর্তনৰ আগজাননী দিছে।

সময়ৰ পৰিৱর্তনৰ লগে লগে মানুহৰ বিচাৰধাৰাৰো পৰিৱর্তন হয়। শোষিত, নিষ্পেষিত জনৰ ৰুদ্ধ কণ্ঠও বন্ধনমুক্ত হয় আৰু ন্যায্য প্রাপ্যৰ বাবে দাবী কৰিব পৰাকৈ আত্মবিশ্বাস গঢ়ি তোলে। সেই ফালৰ পৰা বিচাৰ কৰিলে *মৎস্যগন্ধা* উপন্যাসৰ শেষৰ কেন্দ্রীয় চৰিত্র মেনকাই কোৱা কথা কেইষাৰ অশ্লীল গালি হোৱা সত্ত্বেও তাৰ অন্তর্নিহিত অর্থ যথেষ্ট তাৎপর্যপূর্ণ। "...এটা এটাকৈ তহঁত গোটেইবোৰকে জাতত নোতোলালৈকে মোৰ শান্তি নাই...।"

ইয়াত শোষণ-নিষ্পেষণৰ পৰা মুক্তিৰ লগতে সমাজত এটা নতুন আদর্শ, সমাজৰ নৱ-নির্মাণৰ ইতিকথাও সোমাই আছে। সেইখন শোষণমুক্ত সাম্যবাদী সমাজ য'ত উচ্চ-নীচ, ধনী-নির্ধনীৰ মাজত ভেদভাব নাই। গতিকে উপন্যাসখনৰ শেষত আওপকীয়াকৈ আশাবাদৰ সুৰ আছে। সেই আশাবাদী সুৰ কেন্দ্রীয় নাৰী চৰিত্র মেনকাৰ মাজেদি প্রকাশ পাইছে।

কমলা ঃ *মৎস্যগন্ধা* উপন্যাসত কমলা এটা বিশেষ চৰিত্র। এফালৰ পৰা চাবলৈ গ'লে কমলা আৰু মণিৰামৰ সম্পর্কৰ অশুভ পৰিণতিৰ লক্ষণেই *মৎস্যগন্ধাৰ* মূল বিষয় যদিও তাক গতিশীলতা প্রদানত মেনকাৰ ভূমিকা অগ্রণী। 'হীন জাত'ত জন্ম লভা কমলাই নিজৰ মেধা আৰু ৰূপক লৈ গৌৰৱবোধ কৰিছিল। এই গৌৰৱবোধে তাইক কিছু অহঙ্কাৰী আৰু উচ্চাকাংক্ষী কৰি তুলিছিল। উচ্চাকাংক্ষী হোৱাতো ভাল লক্ষণ। পিছে সময়, পৰিৱেশ আৰু পৰিস্থিতিৰ জ্ঞান থকা অতি প্রয়োজন। নহ'লে উচ্চাকাংক্ষা পূৰণৰ পথত নানা প্রতিবন্ধকতা আহিব পাৰে। এই ক্ষেত্রত আটাইতকৈ প্রয়োজনীয় দিশ দুটা হৈছে প্রয়োজন বিশেষে সাৱধানতা অৱলম্বন আৰু দূৰদর্শী পদক্ষেপ গ্রহণৰ প্রতি ইচ্ছা। এই ক্ষেত্রত কমলাই দূৰদর্শিতাৰ পৰিচয় দিয়া নাছিল। তাই মণিৰামৰ কথাত ভোল গৈ নিজৰ বাস্তৱ স্থিতিৰ কথা পাহৰি এইটো কল্পনা কৰিছিল যে তাই মণিৰাম গগৈৰ গৃহিণী হৈ 'চাৰিপুৰা শালিতলী'ৰ গৰাকীনী হ'ব। কিন্তু তাই সেই মুহূর্তত এইটো কথা ভবা নাছিল যে যদি মণিৰামে তাইক গ্রহণ কৰিবলৈ অস্বীকাৰ কৰে তেতিয়া তাই কি পন্থা অৱলম্বন কৰিব।

অৱশ্যে মেনকাৰ মনত যি কুৰা তুঁহ জুই উমি উমি জ্বলি আছিল, সেই একে কুৰা জুই কমলাৰ অন্তৰতো জ্বলি আছিল। সেই জুই কুৰা আছিল অপমানৰ জুই। তথাকথিত উচ্চ জাতিৰ মানুহে সিহঁতক হেয়জ্ঞান কৰাটো কমলাহঁতেও উপলব্ধি কৰিছিল। তাৰ প্রতিকাৰ কৰিবলৈ সিহঁতবোৰ অপাৰগ আছিল। তেনে পৰিস্থিতিত যেতিয়া উচ্চ জাতিৰ ডেকা মণিৰাম গগৈয়ে কৈৱর্ত কুলৰ কমলাক পাবলৈ হাবিয়াস কৰিছিল, তেতিয়া কমলাৰ মনত এটা ক্ষীণ আশা জাগিছিল, হৃত সন্মান ঘূৰাই পোৱাৰ সুখ, তথাকথিত উচ্চ জাতিৰ

ডেকাৰ কার্যই সমাজত তেনে তোলপাৰ সৃষ্টি কৰে সেই বিৰল দৃশ্য দর্শন— "কিন্তু সি যেতিয়া কাকূতি-মিনতি কৰি বাৰে বাৰে মোক বিয়াৰ কথা ক'বলৈ ধৰিলে, হঠাৎ মোৰ মনলৈ ভাব আহিল, এইবোৰ মানুহেইতো আমাক নীচ জাতি বুলি সদায় ঘিণাই আহিছে; এতিয়া সঁচাকৈয়ে যদি সি মোক বিয়া কৰে, তেন্তে সমাজত ভালকৈয়ে এখন হুৰা-দুৰা লাগিব। চাবলৈ বেচ মজা হ'ব। ইমান দিনে আমাক কৰি অহা অপমানৰ ভালকৈয়ে পোটক তোলা হ'ব।"

কিন্তু কমলাই ভুল কৰিলে। তাই মেনকাৰ নিচিনা সজাগ, সচেতন আৰু সাৱধান হোৱাহেঁতেন তাই আত্মহত্যাৰ পথ বাচি ল'বলৈ উদ্যত নহ'লহেঁতেন। অৱশ্যে এইটোৱো সত্য যে তাইক আলম কৰি লৈয়েই মেনকাই উচ্চ জাতিৰ প্রতি থকা নিজৰ ক্ষোভ উজৰাৰ লগতে নিজৰ প্রতিশোধ পূৰণ কৰিছিল। মেমেৰি, মণিৰামৰ মাক আদি নাৰী চৰিত্রসমূহ উপন্যাসৰ গৌণ চৰিত্র। সেই চৰিত্রসমূহে উপন্যাসত নিজ নিজ ভূমিকা পালন কৰিছে যদিও মূল কাহিনীভাগত প্রভাৱ পেলাব পৰাকৈ তেওঁলোকৰ বিশেষ কোনো ভূমিকা নাই।

মণিৰাম ঃ পুৰুষ চৰিত্র কেইটাৰ কথা ক'বলৈ গ'লে আমি মণিৰাম চৰিত্রৰ কথাই ক'ব লাগিব। যৌৱনৰ তাড়ণাত মণিৰামে জাকত জিলিকা গাভৰু কমলাক দেখি মোহিত হৈছিল। তাইক পাবলৈ সি আকাংক্ষা কৰিছিল। কিন্তু পাকৈত নাচনী কমলাৰ ৰূপ দেখি মুগ্ধ হ'লেও মণিৰামৰ মনত জাতিভেদ প্রথাৰ প্রাচীৰখন অলৰ-অচৰ হৈ আছিল। সি চিন্তা কৰিছিল— "তাই কিয় ডোমৰ ছোৱালী হৈ উপজিল? এতিয়া যে মই তাইলৈ মন মেলা আৰু ডিঙিত চিপজৰি লগোৱা একেটা কথা!"

তাৰ মনত শ্রেণী সচেতনতাৰ সেই ভাবনা আছিল যদিও যৌৱনৰ বলীয়া বানে তাক হিতাহিত জ্ঞানশূন্য কৰিছিল। সি তাৰ পিতৃ-মাতৃ আৰু ঈশ্বৰৰ নামত মিছা শপত খাই কমলাক সুযোগ বুজি ভোগ কৰি তাই তাইক অনিশ্চিত ভৱিষ্যতলৈ ঠেলি পঠিয়াবলৈ কুণ্ঠাবোধ কৰা নাছিল। ইয়াতে মণিৰামৰ শঠ চৰিত্র ফুটি উঠে।

মণিৰামৰ নিচিনা চৰিত্রৰ ডেকাৰ বাবে উদ্দেশ্য সিদ্ধিৰ বাবে তেওঁলোকে যি কোনো মূল্য দিবলৈ সাজু। সেইবাবে 'শ্রেণী সচেতন' মণিৰামে মেনকাহঁতৰ নিচিনাবোৰক তুচ্ছ জ্ঞান কৰিলেও আগন্তুক বিপদৰ সম্ভাৱনাৰ কথা সি উপলব্ধি কৰিবলৈ বাধ্য হৈছিল। মেনকাই তাৰ সেই বদান্যতাত সন্তুষ্ট হোৱা কথাটো সি লক্ষ্য নকৰাকৈ থকা নাছিল। কিন্তু পিছত সি মেনকাৰ 'দুঃসাহস' দেখি মেনকাক উভতি ধৰিছিল। অৱশ্যে তাৰ তেনে আচৰণো মেনকাক অধিক শক্তিশালী ৰূপত তাৰ বিৰুদ্ধে থিয় হ'বলৈ সোণালী সুযোগ প্রদান কৰিলে। শেষত সি নিজৰ উচ্চ জাতৰ দম্ভ-অহঙ্কাৰ ত্যাগ কৰি কৈৱর্ত সম্প্রদায়ত দিগম্বৰৰ জীয়েক কমলাক বিয়া কৰাই দিগম্বৰৰ ঘৰ-জোঁৱাই চাপিবলৈ বাধ্য হৈছিল।

মণিৰামৰ বাহিৰে উপন্যাসখনত থকা অন্যান্য চৰিত্রৰ ভূমিকা তেনেই নগণ্য। দিগম্বৰ আৰু দুর্যোধন কৈৱর্ত সম্প্রদায়ৰ দুগৰাকী ঐশ্বর্য সম্পন্ন ব্যক্তি যদিও দুয়োগৰাকী নিজৰ

সীমাবদ্ধ পৰিসৰতে আবদ্ধ। তেওঁলোকে অন্যান্য পিতৃৰ নিচিনাকৈ নিজৰ সন্তানৰ ভৱিষ্যৎ উন্নতিৰ কথা চিন্তা কৰে। কিন্তু ৰক্ষণশীল সমাজখনে তেওঁলোকৰ নিচিনা নীচ জাতিৰ মানুহৰ সপোন দিঠকত পৰিণত হ'বলৈ নিদিয়ে। তৎসত্ত্বেও দিগম্বৰে নিজৰ ডাঙৰ ল'ৰা জয়হৰিক এগৰাকী ব্যক্তিত্বশীল, কর্মী, আত্মনির্ভৰশীল পুৰুষ হ'বলৈ উদ্‌গনি দিছিল। অৱশ্যে তেওঁ তেওঁৰ কনিষ্ঠ পুত্রপূর্ণক সেইৰূপে গঢ় দিব নোৱাৰিলে। আনহাতে, হাইজা মহামাৰীত দুর্যোধন আৰু তেওঁৰ দুয়োজন পুত্রৰ মৃত্যুৱে দুর্যোধনৰ বহুতো আশা-পৰিকল্পনা দিঠকত পৰিণত হ'বলৈ নিদিলে।

উপন্যাসৰ আৰম্ভণি আৰু শেষত চিত্রিত কৰা বাটৰুৱা চৰিত্র কেইটাই ৰক্ষণশীল সমাজখনক প্রতিনিধিত্ব কৰিছে। চৰিত্র কেইটাৰ কথা-বতৰা আৰু কার্যকলাপত কিছু পৰিমাণে ৰসৰ সঞ্চাৰ হৈছে যদিও তেওঁলোকৰ মানসিকতাৰ পৰম্পৰাগত ৰক্ষণশীল সমাজৰ ভাব-চিন্তা স্পষ্ট।

১২.৩.৪ উপন্যাসখনৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ

- প্রান্ত্য সমাজ (Marginal Society)ৰ চিত্রণ হোমেন বৰগোহাঞিৰ উপন্যাস *মৎস্যগন্ধাৰ* অন্যতম বৈশিষ্ট্য। উজনি অসমৰ কোনো এটা বিশেষ অঞ্চলৰ নৈপৰীয়া কৈৱর্ত গাঁও এখনেই *মৎস্যগন্ধা* উপন্যাসৰ পটভূমি। সেইখন এখন অৱহেলিত সমাজ, কাৰণ সেই গাঁৱখনৰ আশে-পাশে থকা অন্যান্য গাঁৱৰ ৰাইজে সেই গাঁওখনেদি গন্তব্য স্থানলৈ যাবলগীয়া হ'লেও অস্বস্তি অনুভৱ কৰে। কেনেবাকৈ সেই গাঁওখনৰ প্রান্ত পাৰ হৈ যাব পাৰিলেই যেন তেওঁলোকৰ শান্তি। অৱহেলিত মানুহখিনিয়ে বুকুত অহৰহ এটা বোজা কঢ়িয়াই ফুৰে— দুখ-লাঞ্ছনাৰ বোজা। তেওঁলোকৰ নীচ সামাজিক অৱস্থানে তেওঁলোকৰ শিক্ষাকে আদি কৰি অন্যান্য মৌলিক অধিকাৰৰ পৰাও প্রায় বঞ্চিত কৰা দৰেই। তৎসত্ত্বেও তেওঁলোকে নীৰৱে অপমানৰ বিষ পান কৰি জীয়াই থাকে। পিছে কেতিয়াবা সেই নীৰৱতাৰ মাজতো জ্বলন্ত অগ্নিকুণ্ড সদৃশ কণ্ঠ একোটা নিনাদিত হয়। সেই কণ্ঠত শত শত বর্ষ ধৰি অৱৰুদ্ধ হৈ থকা ক্ষোভ-বেদনাই স্থিতি লভে আৰু প্রচণ্ড আগ্নেয়গিৰিৰ দৰে উদ্‌গীৰণ ঘটি সমাজ জীৱনত তোলপাৰ লগাই দিয়ে। মেনকা নামৰ প্রান্ত্য সমাজৰ এটা বিশেষ চৰিত্রৰ মাজেদি সেই প্রচণ্ড জ্বালামুখীৰ উদ্‌গীৰণ ঘটিছে।
- মানৱ চৰিত্রৰ বিচিত্র ৰূপ প্রদর্শনত হোমেন বৰগোহাঞি সিদ্ধহস্ত। *মৎস্যগন্ধাও* ইয়াৰ ব্যতিক্রম নহয়। ইতিমধ্যে আমি ইয়াৰ উপশাখা এটাত আলোচনা কৰোঁতে পাই আহিছোঁ যে তেওঁৰ উপন্যাসত ভাল চৰিত্র আৰু বেয়া চৰিত্র বুলি চৰিত্রসমূহ শ্রেণীবিভাগ কৰাতকৈ চৰিত্রৰ মনোজগতত ক্রিয়াশীল ভাব-অনুভূতিসমূহৰ কলাত্মক চিত্রণহে গুৰুত্বপূর্ণ কথা। এই উপন্যাসখনত মেনকা চৰিত্রটো আদর্শ নাৰীৰ চৰিত্র নহয়। মেনকা এজনী মুখৰা, ঈর্ষাকাতৰ নাৰী, যি নিজৰ স্বার্থ সিদ্ধিৰ

প্রতি সচেতন। অভাৱে মেনকাৰ স্বভাৱ নষ্ট কৰিছে যদিও তাত অন্যান্য আনুষঙ্গিক উপাদানো সংযুক্ত হৈছে। পিছে এইটোৱো সত্য যে মূল কাহিনীভাগ পৰিণতিৰ পিনে আগবাঢ়ি যোৱাত মেনকাৰ যি ভূমিকা সেয়া মন কৰিবলগীয়া। অনুভৱী পঢ়ুৱৈৰ মনত মুখৰা মেনকাৰ প্রতি ঘৃণাৰ সলনি সহানুভূতিৰহে উদ্রেক হ'ব।

- সমাজ জীৱনৰ টুকুৰা চিত্র কিছুমানৰ মনোজ্ঞ চিত্রণ এই উপন্যাসখনত দেখিবলৈ পোৱা যায়। উজনি অসমৰ গাঁওসমূহ তাত বাস কৰা বিভিন্ন শ্রেণীৰ মানুহ, তেওঁলোকৰ জীৱন-ধাৰণ পদ্ধতি আৰু ভাব-অনুভূতিৰ বর্ণাঢ্য ৰূপায়ণত ঔপন্যাসিকৰ পৈণত হাতৰ স্পর্শ পোৱা যায়। সমাজ জীৱন কিছুমান নির্দিষ্ট নিয়ম-শৃঙ্খলাৰ মাজেদি চলে। তাৰ ব্যতিক্রম হ'লে সমাজত উচ্ছৃঙ্খল অৱস্থাৰ সৃষ্টি হয়। সমাজ জীৱনত ভাল-বেয়া সকলো দিশ থকা দেখিবলৈ পোৱা যায়। কিছুমান কু-সংস্কাৰপূর্ণ সামাজিক আচাৰ-আচৰণে কেতিয়াবা কিছুমান মানুহক অশেষ কষ্ট ভোগ কৰায়। কেতিয়াবা তাৰ সুদূৰ প্রসাৰী ফল গোটেই সমাজখনলৈকে বিয়পি যায়। *মৎস্যগন্ধা* উপন্যাসখনতো তেনে কিছুমান প্রসঙ্গই মূৰ দাঙি উঠিছে।
- নাৰী মনৰ বিচিত্রতা প্রকাশত হোমেন বৰগোহাঞিয়ে যি কুশলতাৰ পৰিচয় দিছে তাৰ ৰেঙণি *মৎস্যগন্ধা* উপন্যাসৰ মাজতো বিদ্যমান। ইয়াত চিত্রিত কৰা সমাজখন গ্রামীণ সমাজ— তাকো এনে এখন সমাজ য'ত উচ্চ বর্গৰ সমাজে অস্পৃশ্য বুলি গণ্য কৰা কৈৱর্ত সম্প্রদায়ৰ লোকসকলে বাস কৰে। তেনে এখন সমাজৰে তিনিটা প্রতিনিধিত্বমূলক নাৰী চৰিত্র হৈছে ক্রমে মেমেৰি, কমলা আৰু মেনকা। ভাগ্য চক্রৰ পৰিৱর্তনে মেমেৰিক জীৱন সম্পর্কীয় বহুতো পাঠ পঢ়ালে। সেইবাবে গিৰীয়েক দুর্যোধনৰ লগতে দুটি পুত্রৰ মৃত্যু আৰু ঘৰখনৰ ঐশ্বর্যৰ বিলুপ্তিয়ে মেমেৰিক দিশহাৰা কৰিছিল যদিও তাই জীৱন যুঁজৰ পৰা অৱসৰ লোৱা নাছিল। নানা প্রতিকূলতাৰ মাজতো দুই কন্যা বেউলা আৰু মেনকাৰ ভৱিষ্যতৰ কথা চিন্তা কৰি মেমেৰিয়ে সমাজৰ গঞ্জনা মূৰ পাতি লৈ জীৱন পথত আগবাঢ়িছিল। তথাপিতো মেমেৰিয়ে নিজ কন্যা মেনকাক এইটো শিকনি নিদিয়াকৈ থকা নাছিল যে সিহঁতবোৰৰ নিচিনা 'নীচ জাতি'ৰ মানুহে সমাজখনত চলিবলৈ হ'লে অপমান, তিৰস্কাৰ সহ্য কৰি আগবাঢ়ি যাব লাগিব।
- প্রান্ত্য সমাজৰ প্রতিনিধি হোৱা সত্ত্বেও কমলা এখন সমৃদ্ধ-সম্পন্ন ঘৰৰ জীয়ৰী। তদুপৰি তাই শিক্ষাৰ পোহৰ পাইছিল। কমলা নিজৰ সামাজিক স্থিতি সম্পর্কে সজাগ আছিল যদিও নিজৰ ৰূপ-যৌৱনৰ বিপুলতাৰ বাবেই হওক বা স্বভাৱজাত অহঙ্কাৰবোধৰ বাবেই হওক, তাই নিজ জাতিৰ ডেকাবোৰৰ প্রতি স্বভাৱজাত বিৰাগ ভাব পোষণ কৰিছিল। দেউতাক দিগম্বৰৰ সামাজিক প্রতিষ্ঠা আৰু ঐশ্বর্যশালীতা আৰু লগতে ৰূপহী বুলি থকা তাইৰ অহঙ্কাৰে তাইক অবিবেচক কৰি তুলিছিল। সেইবাবে তাই মণিৰাম গগৈৰ নিচিনা সুযোগ সন্ধানী স্বার্থপৰ উচ্চ বংশৰ পুৰুষৰ

কামনাৰ বলি হৈছিল। নিজৰ মান ৰক্ষা কৰিবলৈ সিহঁতৰ ঘৰখন 'শত্রু' ৰূপে পৰিচিত সৰু বৌৱেক মেনকাৰ শৰণাপন্ন হ'বলৈ বাধ্য হৈছিল।

- *মৎস্যগন্ধা* উপন্যাসত মেনকা এটা শক্তিশালী জটিল নাৰী চৰিত্ৰ হিচাপে স্থিতি লাভ কৰিছে। মাক মেমেৰিৰ দৰে মেনকাই ভাগ্য চক্ৰৰ সেই পৰিৱৰ্তন বঢ়িয়াকৈ উপলব্ধি কৰিছিল। তাই নিজেও সেই পৰিৱৰ্তনৰ দ্বাৰা আক্ৰান্ত হৈছিল। অন্য বহুতো সাধাৰণ ছোৱালীৰ দৰে মেনকায়ো এটা সুখী, পৰিপূৰ্ণ সাংসাৰিক জীৱনৰ কামনা কৰিছিল। গিৰীয়েক পূৰ্ণ অহৰহ কানি পান আৰু আলস্য ভাবৰ দ্বাৰা আক্ৰান্ত হৈছিল। ফলত ঘৰখনৰ আৰ্থিক স্থিতি ক্ৰমশঃ পৰি আহিবলৈ ধৰিলে। তদুপৰি গিৰীয়েকৰ অকৰ্মণ্যতাৰ বাবে তেওঁলোক শহুৰেকৰ আশ্ৰয়ৰ পৰাও বঞ্চিত হৈছিল। অৱশ্যে মেনকাই সিহঁতৰ সেই ভাগ্য বিপৰ্যয়ৰ বাবে বায়েক (জাঁয়েক) বেউলাকে দোষী বুলি ভাবিবলৈ লৈছিল। তেনে স্থলত নন্দেক কমলা তাইৰ ওচৰলৈ সহায় বিচাৰি অহাতো বিসদৃশ কথা যেন লাগে।

  উচ্চ জাতৰ মণিৰামৰ পাপৰ বীজ গৰ্ভত ধাৰণ কৰি কমলাই লোকলজ্জাৰ পৰা পৰিত্ৰাণ পোৱাৰ আশাত সৰু বৌৱেক মেনকাৰ শৰণাপন্ন হৈছিল। তেতিয়া মেনকাই এটা অগতানুগতিক স্থিতি গ্ৰহণ কৰিলে। তাই কমলাৰ গৰ্ভ নষ্ট কৰাৰ দিহা নিদি কেনেকৈ গৰ্ভ ৰক্ষা কৰি মণিৰামক সেই সন্তানৰ পিতৃ ৰূপে প্ৰতিষ্ঠা কৰিব পাৰে তাৰে চিন্তা কৰিছিল। এই ক্ষেত্ৰত স্বয়ং মণিৰামেও প্ৰতিৰোধ সৃষ্টি কৰিব নোৱাৰিলে। মেনকৰ 'অব্যৰ্থ পৰিকল্পনা'ৰ ফলস্বৰূপে মণিৰামে নিজৰ জাতিৰ মান, পৰিয়ালৰ মান-মৰ্যাদা সকলো বিসৰ্জন দি দিগম্বৰৰ ঘৰলৈ ঘৰ-জোঁৱাই হ'বলৈ আহিছিল। মেনকাৰ দৃষ্টিত 'ডোমৰ মান' ৰক্ষা কৰিবলৈ তাই গ্ৰহণ কৰা সেই অবিস্মৰণীয় পদক্ষেপে তাইৰ অপমানিত আত্মাক সকাহ প্ৰদান কৰাৰ লগতে ৰক্ষণশীল সমাজখনকো প্ৰত্যাহ্বান জনাবলৈ সমৰ্থ হ'ল। সেইবাবে *মৎস্যগন্ধা*ৰ প্ৰেক্ষাপটত বিচাৰ কৰিলে মেনকাক নতুন প্ৰগতিবাদী চিন্তাৰ অগ্ৰদূত ৰূপে বিবেচনা কৰিব পাৰি। উপন্যাসখনত মেনকা চৰিত্ৰটিৰ গুৰুত্ব এইখিনিতেই। পৰম্পৰাগত ধ্যান-ধাৰণাৰ অৱসান ঘটাই নতুন চিন্তাৰে সমাজক উদ্ভাসিত ৰূপত মেনকাৰ গুৰুত্ব অনস্বীকাৰ্য।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ প্ৰান্ত্য সমাজৰ প্ৰতিনিধি ৰূপে মেনকা চৰিত্ৰটো বিশ্লেষণ কৰক। (২৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ *মৎস্যগন্ধা* উপন্যাসত আশাবাদৰ সুৰ আছেনে? (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

১২.৪ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- অসমীয়া সাহিত্যৰ এগৰাকী প্ৰথিতযশা সাহিত্যিক হোমেন বৰগোহাঞিৰ জীৱন আৰু কৃতিৰ বিষয়ে এটি স্পষ্ট ধাৰণা লাভ কৰিলোঁ।
- হোমেন বৰগোহাঞিৰ উপন্যাস ৰচনাত চৰিত্ৰসমূহে স্থিতি লাভ কৰা বাহ্যিক পৰিমণ্ডলৰ লগতে সিবিলাকৰ মানসিক পৰিমণ্ডলেও সমানে গুৰুত্ব লাভ কৰে।
- প্ৰান্ত্য সমাজ (Marginal Society)খনৰ সফল চিত্ৰণত বৰগোহাঞি সিদ্ধহস্ত। *মৎস্যগন্ধা*ও তেনে এখন সমাজক ভিত্তি কৰি সৃষ্টি হোৱা উপন্যাস।
- *মৎস্যগন্ধা* উপন্যাসৰ কাহিনী আৰু চৰিত্ৰৰ মাজেদি ঔপন্যাসিক হোমেন বৰগোহাঞিৰ বিষয়বস্তু নিৰ্বাচন আৰু চৰিত্ৰ সৃষ্টিৰ অপূৰ্ব কলাশৈলী প্ৰকাশ পাইছে।
- চৰিত্ৰৰ মনোজগতৰ গভীৰতালৈ গৈ সেই চৰিত্ৰক নিতোলভাৱে ফুটাই তোলাত হোমেন বৰগোহাঞিৰ যি কৃতিত্ব, সেয়া *মৎস্যগন্ধা*ৰ চৰিত্ৰ নিৰ্মাণৰ ক্ষেত্ৰতো সমানে পৰিলক্ষিত হয়।
- সমাজ জীৱনৰ মনোজ্ঞ চিত্ৰণ বৰগোহাঞিৰ অন্য এক কৃতিত্ব হিচাপে এইখন উপন্যাসতো ফুটি উঠিছে।

১২.৫ অধিক জানিবলৈ

অসমীয়া গ্ৰন্থ ঃ

১) ঠাকুৰ, নগেন (সম্পা.) (২০০০); *এশ বছৰৰ অসমীয়া উপন্যাস*; গুৱাহাটী ঃ জ্যোতি প্ৰকাশন।

২) নেওগ, মহেশ্বৰ (২০০০); *অসমীয়া সাহিত্যৰ ৰূপৰেখা*; গুৱাহাটী ঃ চন্দ্ৰ প্ৰকাশ।

৩) বৰগোহাঞি, হোমেন (১৯৯৮); *চাৰিটা দশকৰ ফচল ঃ উপন্যাস সমগ্ৰ*; গুৱাহাটী ঃ ষ্টুডেণ্টছ ষ্টোৰ্ছ।

৪) শৰ্মা, গোবিন্দ প্ৰসাদ (১৯৯৫); *উপন্যাস আৰু অসমীয়া উপন্যাস;* গুৱাহাটী ঃ ষ্টুডেণ্টছ ষ্টোৰ্ছ।

৫) শৰ্মা, সত্যেন্দ্ৰনাথ (২০০৬); *অসমীয়া সাহিত্যৰ সমীক্ষাত্মক ইতিবৃত্ত;* গুৱাহাটী ঃ সৌমাৰ প্ৰকাশ।

ইংৰাজী গ্ৰন্থ ঃ

1) Dumont, Louis (1970): *Homo Hierarchicus*; UK: Oxford University Press.

2) Sharma, K. L. (Ed.) (2004): *Social Inequality in India*; New Delhi: Rawat Publications.

১২.৬ অগ্রগতিৰ খতিয়ান (কৰল ৰূপৰেখা)

১নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ প্রান্ত্য সমাজৰ সংজ্ঞাৰ আধাৰত সেইখন সমাজৰ প্রতিনিধিত্বমূলক চৰিত্র হিচাপে মেনকা চৰিত্রটো বিশ্লেষণ কৰিব।

২নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ মণিৰামহঁতৰ নিচিনা উচ্চ জাতিৰ মানুহে যুগ যুগ ধৰি কমলাহঁতৰ নিচিনা 'নীচ জাতি'ৰ মানুহক শোষণ আৰু বঞ্চিত কৰি আহিছে। তাৰ প্রতিকাৰ কল্পে মেনকাই যি পদক্ষেপ গ্রহণ কৰিছিল, তাৰ আধাৰত এই প্রশ্নটোৰ উত্তৰ লিখিব লাগিব।

১২.৭ আৰ্হি প্রশ্ন

প্রশ্ন ১ ঃ অসমীয়া সাহিত্যত হোমেন বৰগোহাঞিৰ স্থান নির্ণয় কৰক।

প্রশ্ন ২ ঃ হোমেন বৰগোহাঞিৰ উপন্যাসসমূহত ফুটি উঠা বৈশিষ্ট্যসমূহ আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ৩ ঃ *মৎস্যগন্ধা* উপন্যাসৰ কাহিনীভাগ নিজৰ ভাষাত লিখক। ইয়াৰ বিষয়বস্তুৰ মাজেদি ঔপন্যাসিকে কিবা সামাজিক সমস্যাৰ প্রতি পঢ়ুৱৈৰ দৃষ্টি আকর্ষণ কৰিব বিচাৰিছে নেকি?

প্রশ্ন ৪ ঃ *মৎস্যগন্ধা*ৰ কেন্দ্রীয় চৰিত্রটোৰ বিশ্লেষণ আগবঢ়াওক।

প্রশ্ন ৫ ঃ *মৎস্যগন্ধা*ৰ নাৰী চৰিত্র কেইটাৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক। সিবিলাকৰ মনৰ বতৰা দিবলৈ যত্ন কৰক।

প্রশ্ন ৬ ঃ *মৎস্যগন্ধা*ৰ পুৰুষ চৰিত্র কেইটাৰ বিষয়ে আলোচনা আগবঢ়াওক।

প্রশ্ন ৭ ঃ *মৎস্যগন্ধা* উপন্যাসৰ বৈশিষ্ট্যবোৰ আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ৮ ঃ অসমীয়া উপন্যাস সাহিত্যত *মৎস্যগন্ধা*ৰ স্থান কি?

প্রশ্ন ৯ ঃ *মৎস্যগন্ধা* উপন্যাসৰ ভাষাশৈলীৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক।

*** ***** ***